

Az első budapesti társadalomtudományi tanszék születése és bukása (1942–1945)

Szabari Vera

szvera@yahoo.com

Beérkezés: 2014. 04. 16.

Átdolgozott változat beérkezése: 2014. 07. 20.

Elfogadás: 2014. 09. 05.

ÖSSZEFOGLALÓ: Több sikertelen kísérlet után végül 1942-ben létrejött az első társadalomelmélet (szociológia) tanszék a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen Dékány István vezetésével. Az írás a szociológia egyetemi integrációját és a „nemzeti” diskurzus jelentőségét elemzi egy konzervatív, erősen centralizált politikai rendszerben, illetve az így létrejött szociológia jellegét és a korabeli tudományos közegben betöltött szerepét vizsgálja.

Kulcsszavak: Dékány István, Jászi Oszkár, Kornis Gyula, szociológia tanszék, magyar szociológiatörténet

A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán az első társadalomtudományi tanszék (szociológia) nyilvános rendes tanári pályázatát 1942. január 5-én hirdették meg, melyet Dékány István nyert el (ELTE Lt. 781/1941-42.). Ezután, 1943. november 13-án Zambra Alajos, bölcsészkarai dékán hozzájárult egy Társadalomtudományi Intézet felállításához (ELTE 315/1941-42, Jegyzőkönyv), melyhez a Kar egy tanársegédi és egy gyakornoki állás létesítését tette lehetővé, megvalósításához pedig 20 ezer pengőt utalt ki Dékány kérelmére. Az esemény többféle módon értelmezhető. Tekintheszük a szociológia hosszú és küzdelmes intézményesülési folyamatának egy sikeres állomásaként: a diszciplína egyetemi oktatásának kérdése már a századforduló óta napirenden volt, és egészen 1942-ig „vereséget” szenvedett hazánkban. 1904-ben Jászi Oszkár magántanári habilitációs kérvényét utasított el a bölcsészkar arra hivatkozva, hogy a „szociológia” tárgyköre a jogi karhoz tartozik. A kinevezés vitaanyaga azonban nem hagy kétséget afelől, hogy elsősorban nem tudományági-besorolási, hanem politikai szempontok érvényesültek a szociológia „ügye” és Jászi kinevezésének elutasítása mögött.¹ Egy bő évtizeddel később, 1918 novemberében Lovászy Márton, a Károlyi-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere Somló Bódog egyetemi tanári kinevezésével párhuzamosan december 16-i leiratában tett újabb kísérletet két új tanszék felállítására, illetve a jog- és államtudományi kar jog-, állam- és társadalomtudományi karrá való átalakí-

1 Ballagi Aladár történész – aki nem csupán szélsőséges nacionalistaként volt ismert, hanem kifejezetten áskálódó professzorként is (Gergely 1976: 16) – mind a *Huszadik Század*, mind a *Társadalomtudományi Társaság* ténykedését hazafiatiannak minősítette (Litván és Varga 1991: 11), Jászi szociológiából történő habilitációját pedig azzal utasította el, hogy amikor „a szocializmus oly erővel támadja a fennálló magyar kultúrát” (Gergely 1976: 23) nem támogatható Jászi kinevezése. Jászi 1902-ben indította el habilitációs eljárását (Litván és Varga 1991: 11), pályázatának érdemi tárgyalása azonban csak két évvel később kezdődött el, „ekkor Jászi már nem is reménykedett, hogy előadó lesz az egyetemen” (Gergely 1976: 23).

tására (Ladányi 1999: 34; Huszár 1991: 19). Ekkor a jogi kar a reformtörekvések lassításával állt ellen, amit végül Kunfi Zsigmond (a Berinkey-kormány közoktatásügyi minisztereként) azzal kívánt „megoldani”, hogy 1919. január 22-i leiratában (*Világ* 1919. január 23., 2. o.) hét új egyetemi tanárt – köztük Jászi Oszkárt a szociológia, Vámbéry Rusztemet a kriminológia tanszékére – nevezett ki. A professzorok többsége azonban törvénysértőnek minősítette az eljárást, és elérte, hogy az egyetem megtagadja az újdonsült tanárok beiktatását (*Világ* 1919. jan. 23., 1. o.; Jászi 2001: 15).² A forradalmakat követően a szociológia tanszék kérdése hosszú időn keresztül lekerült a napirendről, majd több mint 15 évvel később, jelentősen megváltozott politikai és társadalmi környezetben merült fel újra. Kéthly Anna szociáldemokrata képviselő Hóman Bálint akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter Pázmány Péter érdemeinek elismerésére és az egyetemi oktatás nemzeti ügyként való kiemelésére (1935. május 7-én) benyújtott törvényjavaslatát bírálva szólalt fel a felsőoktatást érintő intézkedések ellen, megemlítve a szociológia tanszék felállításának kérdését is.³ Bár nyilván nem Kéthly javaslatára, Kornis Gyula 1942-es felszólalása alapján feltételezhető, hogy a bölcsészkar 1936-ban „határozott” a szociológia tanszék létesítéséről, melyet 1939-ben maga Kornis újra indítványozott (ELTE Lt., 315/1941-42), és végül 1942-ben a bölcsészkar fel is állított. A hazai szociológiai történetírás mégsem az intézményesedés jelentős állomásaként vagy sikeres mérföldkőként említi – ha egyáltalán tudomást vesz róla (kivételesen Saád 1985, 1987, 1990) – a Dékány vezette tanszéket. Ez azon túl, hogy a hazai szociológia elmélet- és tudománytörténeti feldolgozása (is) magán viseli az elmúlt korszakok (tudomány)történeti szemléleteit és értékválasztásait (Szabari 2011), részben a tanszék létrehozásának körülményeivel, részben a támogatott szociológia jellegével magyarázható. Pedig egy tudomány történetében meghatározó azoknak az intézményi keretek (az első egyetemi tanszék, akadémiai intézet, tudományos társaság stb.), melyek idővel ugyan szimbolikussá válnak, ugyanakkor szükségesek egy autonóm tudományterület kialakításához. A szociológia egyetemi oktatásba való szisztematikus beépítésének, így az első egyetemi tanszékek alapításának jelentőségét a szakmai tudás minimumrendszerének, egy elméleti és módszertani kánonnak a létrehozása nyújthatja, melyek ismerete és formális birtoklása éles határvonalat húz a terület professzionális képviselői, illetve a laikusok között. E kanonizált tudás pedig befolyásolja a tudomány későbbi alakulását. Bár korábban is volt szociológiai tárgyú oktatás a hazai egyetemeken – a budapesti egyetem jogi karán Pikler Gyula, 1930-tól az újkori egyetemes történeti tanszékén Hajnal István, Nagyváradon Somló Bódog adott elő, a szegedi jogfilozó-

2 „A határozatot Jászi Oszkár két régi harcostársa, Pikler Gyula és Somló Bódog is megszavazta” (Jászi 2001: 15). A kormány azonban február elején felfüggesztette az egyetem autonómiáját, és Jászi Oszkárt kinevezte kormánybiztosnak az egyetemre. (További közlemények: *Világ* 1919. február 4., 6. o., február 7., 5. o., február 9., 4. o.)

3 Kéthly szerint az egyetemi képzésbe való bekerülés „megtint privilegiummá változott, a vagyonnak vagy a középosztályhoz való tartozásnak a privilegiumává” (idézi Kulcsár 1982: 159). Kéthly valódi reformokat sürgetett: több pénzt a kutatásokba, a középiskola végén történő szelekció eltörlését, és a diákkormányzatok hatáskörének növelését. („Diákkormányzatok kellenek.[...] Jó lenne, ha a jelenlegi kollégiumokból nem csinálnának kaszárnyákat sem testi, sem szellemi értelemben.”) Kéthly beszédét durva bekiabálások szakították meg (Szécsényi 2005, vö. Kulcsár 1982: 159–160).

fia tanszéket 1929-től Horváth Barna vezette, a statisztika tanszéket 1921 és 1926 között Laky Dezső, míg Pécssett 1940 és 1944 között Weiss István oktatott –, ezek nem léptek vagy léphettek fel diszciplinateremtő ígérennyel. Sőt; az egyetemi katedra mellett a hazai szociológia szempontjából az 1930-as években kiemelkedők azok a mozgalmak, melyek szintén feladatukként tűzték ki a társadalmi élet megismerését és leírását.⁴ Ezek azonban nem egy tudomány megteremtését, szisztematikus működését célozták. Történetük nagymértékben feldolgozott, ezért erről csak érintőlegesen lesz szó (Bíró 2006; Némédi 1985; Tóth 1984). A Dékány vezette tanszék alapítása azonban, magában hordozta a diszciplinateremtés – ma már tudjuk múlté-kony – ígéretét.

Úgy tűnhet, hogy az intézményesülés alapját az I. világháború utáni felsőoktatást is érintő, az oktatás kiszélesítését szolgáló reformok biztosították. Ennek el- lentmond viszont, hogy bár az 1920-as évek klebelsbergi intézkedései jelentős cél- kitűzéseket fogalmaztak meg az oktatás- és kutatásfejlesztés tekintetében, azok elsősorban a vidéki egyetemekre irányultak „a főváros »gyökértelen« értelmiségi proletariátusával” szemben (Ladányi 1999: 46).⁵ Sőt, az erőteljes intézményi meg- szorítások mellett személyi veszteségek is szűkítették a budapesti egyetem mozgás- terét.⁶ Nem csupán a forradalmi eszmékkel azonosulókat távolították el, mindenki gyanússá vált, aki, kihasználva a lehetőséget, az adott történelmi pillanatban helyet keresett és talált tudománya számára (pl. Babits, aki esztétikát adhatott elő, nem éppen marxista szellemben) vagy rokonszenvezett a Tanácsköztársaság művelődés- politikai célkitűzéseivel.⁷ A bölcsészkaron „15 magántanártól vonták meg az előadás jogát” (Ladányi 1999: 41–42). Az 1920-as évek elejére a hazai szellemi élet számos, a társadalomtudományok terén is alkotó tagja hagyta el az országot, ekkor emigrált Lukács György, Varga Jenő, Balázs Béla, Fogarasi Béla, Kunfi Zsigmond, Rónai Zol- tán, Jászi Oszkár, Szende Pál, Polányi Károly, Mannheim Károly, Tolnay Károly, Szi- lasi Vilmos, Hauser Arnold, Kassák Lajos, Moholy-Nagy László (Lackó 1981: 304). A jogi kar jogbölcseleti tanszéke, melyet korábban a hazai szociológia prominens

4 Így például a szegedi egyetemi életben a társadalomtudományi szemléletmód alakításában meghatározó szerepet játszott a református indíttatású Bethlen Gábor Kör, melyből az 1930-as években alakult meg a Szegedi Fiaatlok Művészeti Kollégiuma (SZFMK) Buday György vezetésével. Az akkor egyetemista if. Bibó István visszaemlékezése szerint „Buday György jogot végzett fiatalember volt, (...) első megnyilvánulása egy szegedi, alföldi rádióleadó propagálása volt, a második pedig egy tanyai agrár- settlement. Ez azzal kezdődött, hogy Hilscher Rezső pesti, keresztény irányú szociálpolitikus, aki később Mády Rezső néven folytatta működését, lement Szegedre, és tartott egy előadást az újpesti ipari settlement mozgalmáról, ami egy szociális ihletésű angol mozgalom volt (...) Buday ezt szellemes fordulattal átvittotta tanyai feltételekre, és megalakította a tanyai agrár- settlement mozgalmat” (Bibó 2005: 38).

5 A reform egyszerre tartalmazott (területi) decentralizációt, ugyanakkor, mivel mindez teljes miniszteri kontroll alatt állt, bü- rokratikus centralizációt is. Klebelsberg a közgyűteményekéhez hasonlóan az egyetemek esetében is létre kívánt hozni egy egyetemközi bizottságot, egy „Suprauniversitást”, amely az önkormányzati elv érvényesülését célozta meg, ugyanakkor a VKM irányítása alatt állt volna. A terv, elsősorban a budapesti egyetemmel való rossz viszonya miatt, nem valósult meg (Ladá- nyi 1999: 50–51; 2000: 147–148).

6 Az egyetemeken a cél a forradalmak előtti állapot helyreállítása volt. „Idehaza a szellemi életet közvetlenül az ellenforradalom győzelme után a szinte teljes bénultság jellemezte. (...) A kurzus egy ideig nem fogadta be még az olyan – legfeljebb liberális vonásokat is őrző – konzervatívokat sem, mint Alexander Bernát, Marczali Henrik” (Lackó 1981: 305). Az oktatók mellett a baloldali egyetemistákra is súlyos retorzió (börtön-, fegyházbüntetés, internálás, fegyelmi eljárás) várt.

7 A tanácsköztársaság olyannyira szitokszóvá vált a politikai életben, hogy 1923 decemberében Vass Józsefet – a miniszterelnök helyettesítésével megbízott népjóléti és munkaügyi minisztert – egy szélsőjobboldali képviselő azzal „vádolta”, hogy egyetemi tanári kinevezését Kunfi Zsigmondtól kapta (Kulcsár 1982: 107).

képviselői, Pulszky Ágost, majd Pikler Gyula⁸ foglaltak el hosszú időn keresztül, be-töltetlen maradt (Ladányi 2000: 98).

A Klebelsberg által kitűzött egyetemfejlesztések, beruházások csak részben való-sultak meg, és nem tartalmaztak olyan törekvéseket, melyek, ténylegesen nyitottabbá téve az egyetemet, jelentős mértékben növelték volna a társadalom szélesebb ré-tegeinek bekerülési esélyeit, illetve új tudományterületek, így például a szociológia bevonását eredményezték volna. Sőt; az 1920. szeptember 26-án elfogadott *numerus clausus*-ról szóló törvény alapvető cáfolata az egyetemi oktatásreform lehetőségének is.⁹ A törvény céljaként elsősorban az 1920 után elcsatolt területekről érkezők, illetve a háborús években kihagyó, értelmiségi pályára igyekvő középosztálybeli keresztény fiatalok egyetemi felvételének megkönnyítését szokás kiemelni, a törvényjavaslat vi-tája azonban egyértelművé teszi, hogy valójában a zsidók egyetemi oktatásból való kiszorítására, egy kirekesztő politika támogatására irányult. Bár a hallgatók létszáma a két háború közötti időszakban némiképp növekedett a századelőhöz képest, figye-lembe véve, hogy az elcsatolt területekről továbbra is jelentős tömegek érkeztek, az egyetemek a kívánt társadalmi igényt nem tudták kielégíteni. A „csúcsévnek” számító 1922/23-as tanév 23 ezer hallgatója után az 1920-as évek második felére 16 ezer kö-rül állandósult az egyetemisták száma, ami szinte megegyezett az 1904/1905-ös vagy 1908/1909-es tanév számaival (Ladányi 1999: 12; 2000: 59). A kirekesztő folyamat másik, az egyetemi életet döntően befolyásoló eleme volt az ún. bajtársi, fajvédő szer-vezetek (Americana, Turul, Csaba, Társadalmi Egyesületek Szövetsége) létrehozása, melyek az 1920-as évek végére szinte valamennyi egyetemen és értelmiségi pályán belül meghatározták a közösségi szerveződést. Egy 1924-es országgyűlési felszólalás szerint azok a hallgatók, akik „a politizáló, gyűlöletet hirdető ún. bajtársi egyesületek tagságát mellozik, folyamatos inzultusnak” voltak kitéve (Pikler Emil felszólalását idézi Kulcsár 1982: 108). „[A]z 1919–1920-as év szemesztereinek kilengései és a ké-sőbb is rendszeresen előforduló egyetemi randalírozások, illetve az emiatt elrendelt kényszerszünetek élő példaként bizonyították, hogy a törvényjavaslat mögött komoly tömegigény húzódott meg” – írja Ungváry (2001). Pikler 1923. decemberi országgyű-lési felszólalása szintén egyetemi brutalitásról számol be: „ma délelőtt megjelentek a központi egyetemen ott nem ismert egyének, részint katonai, részint civil ruhában, igazoltatták a kollokváló hallgatókat, behatoltak a tantermekbe, és akik igazolni tud-ták magukat, hogy keresztények, azokat elengedték, akikről pedig kiderült, hogy zsi-

8 Piklert folyamatos támadások érték 1896-os rendkívüli egyetemi tanári kinevezését követően. 1901-ben Zichy Aladár inter-pellált állítólagos nyilatkozata ellen (Kulcsár 1982: 60), 1901-ben a „keresztes ifjak” szerveztek tüntetést előadásai miatt (Loss 1995), 1907-ben pedig az általa tartott előadások szellemiségét („megrontják a magyar ifjúság hitét, erkölceit – melyek az Isten és a haza legszentebb fogalmait cinikus szofizmákkal lesajnálják”) kifogásolta Markos Gyula országgyűlési felszólalásá-ban (Kulcsár 1982: 75). Pikler 1919 áprilisában külföldre távozott, a Tanácsköztársaságot követően eljárását indítottak ellene (Loss 1995).

9 A törvény 3. paragrafusában a felvételi eljárásban „a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság” mellett „arra is figye-lemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók között lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenczederzését”. Emellett a törvény meghatározta a különböző tudományterületekre felvehető hallgatók létszámát is, így például az 1926/27-es évben a négy nagy (a budapesti, a szegedi, a pécsi és a debreceni) tudományegyetem összesen 1100 joghallgatót, 1025 medi-kust és 750 bölcsészt vehetett fel, míg az 1928/29-es tanévben ezek száma jelentősen lecsökkent (800 jogászra, 510 medikusra és 455 bölcsészre).

dók, azokat véresre verték” (idézi Kulcsár 1982: 107). Az 1920-as évek végén a numerus clausus módosításáról szóló törvényjavaslat vitájával párhuzamosan újra felerősödtek az egyetemi atrocitások és tüntetések Budapesten és a vidéki egyetemi városokban (Kerepeszki 2005). Míg a szélsőjobboldali képviselők a módosítás ellen szólaltak fel, a liberális és szociáldemokrata politikusok az 1920-as törvény eltörlését követelték.¹⁰ A szociológia szempontjából a kirekesztő politika felerősödése sorsdöntővé vált: „[n]em lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a korábban a szellemi élet peremén tenyésző antiszemitizmus az eleven nacionalista légkörben a szellemi élet központjait is elérte, márpedig a Durkheimet ismerők jelentékeny része zsidó volt” (Némedi 2007).

1931 augusztusában a gazdasági válság és a kialakult belpolitikai helyzet következtében a kormány lemondásával együtt Klebelsberg is távozott.¹¹ A bürokratikus változás politikai irányváltással járt, az 1920-as évek egyöntetű hivatalos ideológiája szélesedett, az uralkodó osztályok különböző rétegei között megindult az ideológiai és politikai harc (Lackó 1981: 309), mely Gömbös Gyula miniszterelnökségét és a nevéhez kötődő „reformkorszak” átmeneti sikerét eredményezte. A fiatalabb generációk „az államtól már nem pusztán a nemzeti célok követését várták, hanem a *szociális bajok* orvoslását” is (Glatz 1993: XIV, kiemelés az eredetiben).¹² Az 1930-as évek elején az egyetemek egyik feladata épp e szociális feszültségek csökkentése lett volna. A gazdasági válság hatásai (közvetlen következményként pl. az értékpapírokba fektetett egyetemi alap az infláció miatt jelentősen lecsökkent) azonban tovább nehezítették az egyetemek működését. Az egyre nagyobb mértékű leépítések, összevonások és a tandíjemelés folyamatos politikai vitát generált (Kulcsár 1982: 143–157). Az egyetem és az oktatás kérdésének kiemelt, „nemzeti”, politikai szintre emelését jelzi, hogy Horthy személyesen szólalt fel az 1936 decemberében összehívott Országos Felsőoktatási Kongresszuson.¹³ Nyitóbeszédében az egyetem ideológiai nevelésben játszott szerepét hangsúlyozta. „A tárgyalások során az egyetem örök célját – a tudományos kutatás, a tudományok előbbre vitelét, fejlesztését, továbbhaladását és terjesztését – mindig szem előtt tartva, az egybegyűltek azt sem feledhetik el, hogy az egyetem feladata nem csak az ismeretközlés, hanem a nemzet nagy céljainak felismerése és *áldozatos, szolgálatára mindig kész és különösképpen alkalmas, erős magyar nemzedékek nevelése*” (Hóman 1937: 8, kiemelés Sz.V.).¹⁴

10 Az országgyűlés nemzetközi nyomásra 1928-ban megváltoztatta (1920. évi 25. törvénycikk módosításáról) az eredeti törvény 3. paragrafusát, s nem a népfaj és nemzetiség, hanem a szülők foglalkozása alapján határozta meg az arányokat.

11 1932. október 1-től a Gömbös-, majd Darányi-kormányban a VKM élén Hóman Bálint állt, rövid időre az Imrédy-kormányban pedig Teleki Pál váltotta fel, de 1939. február 16-tól egészen 1942. július 3-ig ismét Hóman Bálint töltötte be a miniszteri tisztséget (Ladányi 2002: 7).

12 Gömbös politikájában épp ezt a generációt képviselte. Programjában számos reformintézkedést hirdetett: erős kormányzatot, az állami intézmények racionalizálását, titkos választásokat, új típusú gazdaság- és kultúrpolitikát, hitel- és illetményrendezést, munkaalkalmat, földreformot, illetőleg szociális gondoskodást, de az ígéretek már önmagukban is ellentmondások voltak, megvalósíthatóságuk pedig mindvégig homályban maradt. Ideológiai alapelve között szerepelt „az öncélú nemzeti állam”, egy „homogén nemzeti társadalom”, „egységes magyar világnézet” létrehozása (Romsics 2000).

13 A konferencia megrendezésének ötletét a Horthy Miklós által 1935. április 27-én az országgyűlésben elmondott, a magyar nemzetnevelés intézményeinek reformkérdéseivel kapcsolatos felvetése szolgálta, ennek hatására rendezte a miniszter az országos konferenciát, amely első volt ebben a témában az I. világháború után.

14 Hóman *A felsőoktatás reformja* című beszédében az egyetem feladatai között ugyancsak kiemelt jelentőséget tulajdonított az erkölcs-, jellem-, öntudatképzés és világszemlélet formálásának, a szakképzésnek, és csupán utójára említette a tudósokképzést (1937: 11–12).

A kongresszuson elhangzott beszédek alapján még a konzervatív professzorok oldaláról sem volt feltétlen fogadókészség a központi irányvonallal való azonosulásra, illetve a szociális problémák felvállalására. Kornis Gyula (m. k. t. t. államtitkári címmel felruházott egyetemi ny. r. tanár, valamint a képviselőház alelnöke), aki az 1942-es szociológia tanszék létrejöttében is meghatározó szerepet játszott, helyzetértékelésében a legfontosabb problémaként épp az egyetemi hallgatók számának drasztikus emelkedését látta. „Persze nem a tudományok tisztelete, a belé elmélyülő áhítat. A magasabb szellemi önkiegyesülés belső szükséglete és a tudás szomja vonzza ily tömegekben az ifjakat az egyetemre: itt kifejtett munkájuk túlnyomóan a diplomaszerezés formalizmusa” (...) „semmi nem riasztja vissza az oda nem valókat az egyetemekről, bár látva látják a jövő elhelyezkedés reménytelenségét” (Kornis 1937: 19). Kornis a felvételizők megnövekedett számát a kilátástalanság és tanácsatlanság jelének tulajdonította, a diplomás munkanélküliek szaporodó tömegéről beszélt, ami szerinte tovább fokozza az elégedetlenséget (uo.: 20–21).¹⁵

Az egyetemi autonómia erőteljes korlátozása, a zsidóságot érintő támadások már önmagukban is elégséges akadályokat képezhetek volna a szociológia intézményszerűsítésének folyamatában. Az ideológiai légkör azonban a társadalomtudományok közötti hierarchiát is meghatározta. A szociológiához képest a nemzeti történet-tudomány, a kultúrfölényt alátámasztandó szellemtörténet,¹⁶ vagy a népi kultúra őrzését felvállaló néprajz jóval magasabb presztízt élveztek, mint a fejlődés, a pozitívizmus (egyetemesség) büvkörében élő, kozmopolita szociológia.¹⁷ A politikai hatások mellett arról sem feledkezhetünk meg, hogy a századelő hazai szociológiája nem volt kellően „tudományos”, s bár a radikalizmus zászlaja alatt, a fejlődés elkötelezettjeként támadta a hivatalos tudományok konzervatívizmusát, „a céhen kívüli tudományok szemléleti-módszertani alapjai sok szempontból maguk is elavultak voltak, ütemtévesztettek a korabeli Európához képest” (Lackó 1981: 301). A haladás és modernizáció feltétlen híveként nemigen merészkedtek túl a pozitivisták és az evolucionisták nézetrendszerén, melyeknek már az 1910-es években is számos vetélytársa akadt más országokban (bár itthon is voltak kritikai próbálkozások, melyek jórészt valóban próbálkozások maradtak), ezt pedig az 1920-as években meghirde-

15 Kornis az egyetem kutatóintézményi jellegét, a fiatalok politikai nevelésével szemben a külfölddel való kapcsolatteremtést hangsúlyozta (uo.: 26–27). Szerinte ehhez kellene megteremteni a kellő tárgyi és személyi feltételeket, a hallgatók nagy száma pedig akadályozza az együtt kutatást. A gyakorlati, alkalmazott tudománnyal szemben – filozófusi munkásságának megfelelően – az egyetemeken az elméleti képzést preferálta: „...[a]z egyetemen természetesen a teóriáé a vezető szerep” (uo.: 33).

16 A 20-as években mind ideológiai, mind módszertani áttértékelődésre került sor a magyar történetírásban, melynek alapértése egyrészt „megmutatni a Habsburgok oldalán politizáló katolikus politikusok nemzeti szerepét”, másrészt az adatok és nagy összefüggések helyett a korszellem bemutatására koncentrálni. Az átalakuló történetírás vezető szereplői Székfű és Hóman voltak (Glatz 1993: XIII).

17 A központi oktatáspolitikai irányvonalát mutatja a szegedi egyetemen az 1920-as évek második felében történt fejlesztés. Mivel 1921 őszén 36 intézettel, 8 klinikával és 37 tanszékkel kezdte meg működését a Kolozsvárról áttelepített egyetem, mely az 1926–27-es tanévrre már 60 rendszeresített tanszékkel rendelkezett (Devich 1990: 180–183), 1928-ban a miniszter azon törekvésére hoztak létre négy új tanszékot, „hogy legalább a világnézeti tanszékeken katolikus is legyen” (Bibó 2005: 41). Ekkor létesült a néprajzi – melynek vezetője 1929–34 között Solymossy Sándor, 1934–1940 között szünetelt, 1941–43 között pedig Schmidt Henrik lett –, a II. filozófiai (Mester János), a II. irodalomtörténeti (Sik Sándor) és a II. pedagógiai tanszék (Várkonyi Hildebrand). „Kínosan és nehezen kezelhető probléma volt a helyes felekezeti arány kialakítása, mely számos vitára adott okot főképpen a katolikus és református egyházak között” (Devich 1990: 184). Sik és Várkonyi haladói nézeteikkel, a szabad kutatás támogatásával vívták ki a protestáns egyházak ellenérzését.

tett kultúrfőlény ideológiájához igazodó társadalomtudományi irányzatok teljes mértékben ki is használták.

A szociológia megkettőződésétől a 'nemzeti' szociológiáig. Szociális vs. nemzeti diskurzus

Még Klebelsberg minisztersége előtt, 1921-ben jött létre a Magyar Néprajzi Társaság keretében a *Társadalomtudományi Szakosztály*, amely 1921 júliusában tartotta alakuló ülését Concha Győző, Czettler Jenő, Hóman Bálint, Imre Sándor és id. Bibó István vezetésével.¹⁸ A szakosztály első ülésén megszületett az elhatározás egy önálló folyóirat kiadásáról is, mely a *Társadalomtudomány* nevet kapta, szerkesztője pedig id. Bibó István¹⁹ lett (lásd „Társulati élet”, *Társadalomtudomány*, 1920: borító). Annak ellenére, hogy a korszak tudománypolitikájának meghatározó jellegét a hivatalos és központi irányítás alatt álló tudományosság jelentette, illetve, hogy a szakosztály vezetői túlnyomó többségben a korszak prominens és hivatalos tudósai közé tartoztak, a szakosztály szervezése a közvélekedés szerint inkább „közösségi”, mint állami jellegű volt. Saád József például egyenesen id. Bibó magánkezdeményezésének nevezi, mely ugyanakkor illeszkedett a „klebelsbergi kulturális rekonstrukció folyamatába” (Saád 1990: 7). A központi irányítás szándéka – ahogyan az a társadalomtudományok más területén is érezhető volt²⁰ – 1924 decemberében már tagadhatatlan, ekkor ugyanis Klebelsberg (vallás- és közoktatásügyi miniszterként) Buday László²¹ műegyetemi tanár vezetésével szakértekezletet hívott össze az 1918 óta szünetelő *Magyar Társadalomtudományi Egyesület*²² újraélesztésére, melyet épp a szakosztályon keresztül látott megvalósíthatónak. Az 1925. január 25-i Néprajzi Társaságban tar-

18 A szakosztály többi tisztségviselője: II. Intézőbizottság: Angyal Dávid, Bárány Gerő, Buday László, Czákó Elemér, Domanovszky Sándor, Erekly István, Gombóc Zoltán, Gorka Sándor, Heller Farkas, Hornyánszky Gyula, Jancsó Benedek, Kenéz Béla, Kornis Gyula, Kovács Alajos, Melich János, Moór Gyula, Pauler Ákos, Solyomossy Sándor, Somló Bódog (aki 1920. szeptember 28-án hunyt el Kolozsvárott, méltatása a lap 1. számában olvasható Moór Gyulától), Tagányi Károly, Tóth Károly. Jegyző: Fekete József, pénztárnok: Medrey Viktor.

19 Id. Bibó István (1877–1935) – etnológus, filozófus, könyvtáros. 1909-ben a budapesti műegyetemen doktorált. 1910-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium munkatársa. 1920-ban megszervezte a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyeletét. 1922-től 1924-ig az iskolán kívüli népművelés országos felügyelője. 1924-től haláláig a szegedi Egyetemi Könyvtár igazgatója. Jelentős szerepe volt a szegedi Alföldkutató Bizottság létrehozásában, amelynek keretében a Népművelés és Nyelvünk nyelvészeti és néprajzi folyóiratot 1929 és 1933 között szerkesztette. Ebben jelent meg Erdei „Makói tanyarendszer” című írása, itt publikált Ortutay Gyula, Marót Károly és Beke Ödön is.

20 A centralizáció a társadalomtudományokon belül többrétű volt. Telegy Pál személyes ambíciójára 1924-ben (az Egyesület újjáélesztésével egy időben) létrehozták a Magyar Szociográfiai Intézetet, mely azonban csupán nevében hordozta a szociográfia elnevezést. Pontosabban egészen másfajta szemléletet képviselt, mint a korabeli hazai „gyakorló” szociográfia. A Telegy által kinevezett igazgató, Krisztics Sándor hitvallása szerint: „A szociográfianak nem elmélete, nem iránya, nem eszméje, hanem ideálja van (...) az adatgyűjtés mind tökéletesebbé tétele” (Cholnoky 1993: 15; bővebben lásd Krisztics 1941). Az intézet munkaköre az induláskor két feladatra összpontosult: a Magyarországra és a szomszédos államokra vonatkozó, a legtagabban vett társadalomtudományi irodalom szakkatalógusban való összegyűjtésére (elérésének pontos adataival), valamint törvények és rendeletek szakbibliográfiájának elkészítésére. 1927-ben tervbe vették a 3. típusú feladatot, a *Községyi Adattár* összeállítását (a korabeli kritikát lásd Kósa 1942).

Ugyancsak Telegy nevéhez köthető az 1938-ban létrehozott Táj- és Népkutató Központ, melynek vezetői – Telegy mellett – Magyar Zoltán és Györffy István voltak. 1938 novemberben a Károlyi-palotában tartott kiállítás után Telegy feloszlatta a központot (Kiss 2006; Saád 2006), 1939-ben újjáalakították Országos Táj- és Népkutató Intézetként, 1939 őszétől, Györffy István halála után Kádár László igazgatása alatt a műegyetemi gazdaságföldrajzi tanszékhez tartozott, majd 1941-ben beolvasztották az akkor létrehozott Telegy Pál Tudományos Intézet Államtudományi Intézetébe, annak Táj- és Népkutató Osztályaként.

21 Buday László (1873–1925) „a statisztika és a gyakorlati társadalmi politika volt fő territórium” (Pataky 1925: 77).

22 A *Társadalomtudományi Társaság* 1906. október 21-i rendkívüli közgyűlésén 37-en kilépnék a társaságból (igaz, 207-en jelentkeznek tagnak). A kilépők 1906 novemberében kezdték szervezni a *Magyar Társadalomtudományi Egyesületet*, melynek első elnöke Gaál Jenő volt (Litván és Szűcs 1973).

tott ülésen a hajdani Egyesület jogutódjaként a *Magyar Társadalomtudományi Társaságot* nevezték meg. Ugyanezen az ülésen id. Bibó István felajánlotta a lapot az új Társaság részére, és egyben bejelentette a Szakosztály megszűnését (részletesen lásd „Társulati Élet”, *Társadalomtudomány*, 1925: 1. szám, 46. o.). Az átszervezéssel a vezetés is módosult. A Társaság elnöke Hornyánszky Gyula lett, aki a századelőn maga is kapcsolódott a *Huszedik Századhoz*, illetve a Társadalomtudományi Társasághoz, majd az 1906-os kiváláskor az Egyesülethez csatlakozott. Ugyancsak a folytonosságát jelzi, hogy a közgyűlés ügyvezető elnöknek választotta meg az Egyesület korábbi elnökét, Heller Farkast (a lap szerkesztője az ügyvezető elnök mellett Bibó István maradt).

A *Magyar Társadalomtudományi Egyesület (Magyar Társadalomtudományi Társaságként való)* újjáélesztése tudatos döntés volt. Az átszervezés nyíltan a korábbi egyesület hagyományának és gondolatiságának a felélesztését és továbbvitelét szolgálta. Ahogyan Hornyánszky elnöki beszédében is kifejtette: olyan társadalomtudomány kialakítása volt a cél, mely nemzeti, illeszkedik egy tágabb kultúrfilozófiába, és a századelő *Társadalomtudományi Társaságának* szellemiségével szemben határozza meg magát. Hornyánszky szerint „minden társadalomtudománynak, bármely részével foglalkozzék is a társas életnek, a kultúrfilozófia egészébe kell harmonikusan beleolvadnia”, „a nemzeti gondolatot fogadjuk el vezérünknek” (Hornyánszky 1925: 2), mert ezen álláspont szerint „minden kultúra elsősorban nemzeti”, továbbá leszögezte: „[a]mi ellen társulatunk küzdeni fog, azt nem mi, az ellenségeink sűrítették a radikalizmus kifejezésbe” (ui.: 2). A Társulat „hivatalos” státuszát mutatja, hogy a Szakosztály alapítói mellett ekkor lettek válaszmányi tagok a korszak hivatalos és befolyásos tudománypolitikusai, ideológusai és tisztségviselői:²³ Bárdossy László, Dékány István, Gaál Jenő, Krisztics Sándor, Magyar Zoltán, Prohászka Ottokár, Szabó Dezső, Szekfű Gyula és Teleki Pál. Bár „legjobb lapjaink, így a Magyarország,²⁴ a *Nemzeti Újság*, a *Szózat*, az *Új nemzedék* örömmel üdvözölték az új alakulatot” (1925: 47), a *Társadalomtudományi Társaság* hivatalos közleményt adott ki, melyben tagjainak mellőzésére hívta fel a figyelmet. „Most, mikor megalakult egy új Társadalomtudományi Társaság az igazi szociológusoknak, az igazi történetíróknak, az igazi nemzetgazdáknak gondos és csaknem teljes kizárásával” (1925: 47). A *Huszedik Század* és a *Társadalomtudományi Társaság* szociológiájának és szociológusainak kirekesztését, illetve a »nemzeti szociológia« megteremtésének kísérletét bírálta a kölni professzor, Leopold v. Wiese nevével megjelent írás, mely magyarul a *Világ* című folyóirat lapjain volt olvasható. A Saád által „Leopold v. Wiese-afféreként” (Saád 1990: 264) említett bírálatot később a *Társadalomtudomány* eredetiben, L. v. Wiese levelezésével együtt közölte, mely kiegészítés szerint „cikke a bevezető soroktól eltekintve szó szerinti átvétel egy hozzá közelálló magyar tudós – feltehetően Mannheim Károly – leveléből” (Saád 1990: 264). (Mannheim 1911–46 között kiadott levelezésében

23 A társulatnak 237 tagja volt.

24 Ungváry pl. szélsőjobbaldali lapként hivatkozta (Ungváry 2001, lásd: <http://beszelo.c3.hu/01/06/09ungvary.htm>).

azonban erre utaló jel nem marad fenn [Mannheim 1996], Mannheim ekkor Heidelbergben, Wiese Kölnben élt.)

A hazai társadalomkutatók körének kettészakadása és egyben megkettőzése már a századelőn, a *Társadalomtudományi Társaságból* kiválók és az általuk életre hívott *Magyar Társadalomtudományi Egyesület* megalapításával elkezdődött. Sőt valószínűbb, hogy az alig pár évig tartó „együttmozgás”, a *Huszadik Század* és a *Társadalomtudományi Társaság* heterogén egysége csupán illúzió volt. Az egység sohasem létezett, a társadalomtudományi szemléletet felülírták a politikai nézőpontok, ennek következtében létezett egy nemzeti-konzervatív és egy ettől elkülönülő liberális-baloldali szociológia.

Nem véletlen, hogy a húszas évek retorikája a hajdani eszmeiséget és ellenségeskedést idézi fel (ez is a célja), melyet Apáthy István 1907. december 10-én, az Egyesület alakuló ülésén elhangzott programbeszéde tökéletesen illusztrál. 1907-ben, az Egyesület létrehozásakor (ön)meghatározásuk leglényegesebb vonatkoztatási pontja a *Társadalomtudományi Társasággal* való szakítás, küldetésük pedig a magyar társadalom tanulmányozásán és fejlődésének előmozdításán túl a magyar nemzeti társadalom fennmaradásáért való küzdelem volt. Apáthy teljes szövege egy nemzetféltő retorikára épült. „A mi társadalmunk nem magyar és még kevésbé egységesen magyar. Ne akarjuk majd mi is akkor tenni magyarrá, mikor már nem lesz Magyarország!” (Apáthy 1908: 8). A nemzet megmentéséért folytatott csatában pedig más alkalmatlan szervezetek mellett a legádázabb „ellenség” a *Társadalomtudományi Társaság* volt, mely felelős a magyar nemzeti társadalom lerombolásáért. „Vannak tömegek, vannak társaságok, és van »a társaság«. A tömegnek csupa olyan a vezetője, akik benne a társadalomellenes ösztönöket szítják s a magyar érzést eloltják: a tömeg nem illeszkedik bele egy egységes magyar társadalomba, mert arra való szervezete nincs. A társaságok nem törődnek vele, az »a társaság « pedig a magyar társadalomnak megtagadása” (Apáthy 1908: 10).²⁵ „Úgy vélem, az elmondottakkal eléggé meg is jelöltem az álláspontot, melyet Egyesületünk az ellenséges politikai, társadalmi és tudományos irányzatok között elfoglal” (Apáthy 1908: 14 – kiemelés Sz. V.).

Egyoldalú lenne azt állítani, hogy a kettészakadt *Társadalomtudományi Társaság* egyes tagjai nem vélekedtek volna hasonló módon saját igazukról, de tény, hogy 1920 után az ellenség keresése, a kirekesztés egészen más jelentéssel bírt. Nem csupán a vesztes háború, majd a trianoni döntés okán, hanem a már említett, a felsőoktatásban és a szellemi élet más szintjein is végbement központosított, államilag irányított szelekció, illetve a 30-as években egyre erősödő szélsőjobboldali térnyerés miatt az ellenségkép mellé egyre komolyabb retorziók társultak, és egyre kevésbé volt lehetőség és fórum eltérő vélemény megfogalmazására. Az 1925-ös váltás tehát

25 Apáthy a tudomány és a politika szétválasztásának látszatára sem tett kísérletet, küldetésének erkölcsi alapját megkérdőjelezhetetlennek tekintette. „Tudományos bűvárlataimhoz nem kérek útítársat, s nem bánom, ha korom nem ért meg. De a Magyar Társadalomtudományi Egyesület útjain nem akarunk egyedül s nem akarunk kevesen menni” (Apáthy 1908: 11). „Ügyünk igazába és hivatásunkba vetett erős hittel, szégyenkezés nélkül, személyekre való minden tekintetektől távol és pártatlanul fogjuk megfigyelni a közélet jelenségeit. Majd rostáljuk őket aszerint, amint a nemzeti továbbfejlődésre kedvezők vagy kedvezőtlenek” (Apáthy 1908: 10).

megerősítése volt annak a konzervatív irányvonalnak, melynek a századelőn is megvoltak a hagyományai, identitásának alapja a liberális és baloldali gondolkodókkal való szembe fordulás volt, ugyanakkor központi támogatás nélkül nem volt képes a szociológia hatékony újradefiniálására, dominanciájának megteremtésére. E kettőzöttségre való erőteljes hivatkozás az 1921-ben induló *Társadalomtudomány* „Figyelő” rovatának „Szociológia a középiskolákban” című írásában is tetten érhető, mely látszólag a szociológia és közgazdaságtan középiskolai oktatásba való beépítéséről szóló, valójában a századelő liberális és baloldali társadalomtudósait ostromozó, a „helyes” utat követelő írás.²⁶ „Egyben mindnyájan egyetértünk: olyan országban, melyet a szociológia hamis lobogója alatt vitorlázó kalandorok tettek tönkre, lét vagy nemlét kérdése a nemzet szellemi energiáját képviselő középosztálynak a romboló eszmék támadása ellen való felvértezése. Annak többé nem szabad előfordulni, hogy az iskolából kilépő magyar ifjúság holmi *Úttörőből*, *Szabadgondolatból*, a *Galilei kör* előadásaiból és kiadványaiból, a *Huszadik Századból*, vagy éppen – last but not least – a *Népszavából* értesüljön arról, mi is a szociológia” (*Társadalomtudomány*, 1921: 590). A szöveg egyértelműen fogalmaz, nem a szociológiával általában van probléma, hanem *azzal a szociológiával*, ami a századelő polgári radikális vagy hovatovább szocialista gondolkodói: Jászi, Pikler vagy Szabó Ervin nevéhez kapcsolódik. „Amit a nyugati virágzó szociológiai kultúra kitermelt, az jórésztben zsidó közvetítéssel jutott el hozzánk. De igen nagy közvetítési percentet kellett fizetnünk. Eredeti tisztaságában ugyanis az egyenesen bomlasztó eszméket kaptuk meg, a többi a közvetítő átdolgozta saját faji érdekeinek megfelelően” (*Társadalomtudomány*, 1921: 591). A szerző amellet, hogy komoly erőfeszítéseket tett Jászi és Pikler marxistaként (!) való megbélyegzésére, jogosulatlannak tekintette a spenceri elméletek átadására, és még Marxnál és Engelsnél is veszélyesebbnek tartott őket (i. m. 593–595),²⁷ érvelésében explicite faji érdekekre és a magyar nép megkárosítására hivatkozott. Nyilvánvaló, hogy célja egy „önálló magyar szociológiai kultúra megteremtése” (i. m. 595) volt. Az „önálló” alatt viszont nem önálló szociológiai diszciplínát kell értenünk, az „önálló magyar” arra vonatkozott, hogy a századelő szociológiai hagyományától független, a nemzeti érdekeknek, pontosabban a nemzeti érdekekre hivatkozó konzervatív politikai oldal ideológiájának megfelelő szociológiát építsen fel. Ez a törekvés pedig illeszkedett ahhoz a tendenciához, melyben minden diskurzus elsősorban a nemzeti tragédiáról, az eredeti állapotok helyreállításáról, illetve ezt alátámasztva a nemzeti tudat kiépítéséről szólt. Minden társadalomról szóló diskurzus egyben politikai és ennek megfelelően ideológiai diskurzussá vált, ahol a hivatalos politikai nézetrendszerhez képest eltérő álláspontok megjelenésének minimális esélye volt.

A nemzeti és szociális diskurzus között számos különbség figyelhető meg, melyek egyrészt ideológiai okokra vezethetők vissza. A lényeges különbségek egyike,

26 A cikk név nélkül, –i –f. monogrammal jelent meg, e rövidítésre azonban nincs utalás a szakirodalomban, csupán feltételezés, hogy esetleg Huszti József nevét rejti.

27 Talán nem véletlen, hogy a Horthy-korszakban nem Szabó Ervin, hanem Jászi volt a mumus (Litván 1993).

hogy a két diskurzusban eltérő módon tagolódik a társadalom. Míg szociális szempontból különböző társadalmi csoportok alakíthatók ki, melyek ugyan eltérő életkörülményekkel, javakkal, érdekekkel stb. rendelkeznek, de ezzel együtt egységesen ugyanannak a társadalomnak a részét képzik, ezzel szemben a nemzeti diskurzus nem tesz éles különbséget az egyes társadalmi csoportok között, sőt sok esetben elfedi a meglévő társadalmi különbségeket, viszont a társadalom jelentős részét faji, etnikai alapon kizárja a nemzet keretéből. A homogenizáció és kirekesztés következménye, hogy azok a problémák meg sem jelenhettek, melyek egy-egy társadalmi csoport sajátjai voltak. Ugyanakkor a diskurzusváltás nem egyszerű témaváltást jelentett, nem tekinthető kizárólag ideológiai kérdésnek. A nemzeti diskurzus térnyerését érdemes tudománylogikai, tudománykonstrukciós kérdésként is vizsgálni.

Az 1921-ben indult csoportosulás célja olyan tudományos műhely kialakítása volt, mely a társadalomtudományok eszközeivel, tudományos igényességgel képes orvosolni a világháború okozta társadalmi válságot.²⁸ Ilyen értelemben tehát nem különbözött a *Huszádik Század* és a *Társadalomtudományi Társaság* célkitűzéseitől, mindegyik fontos feladatának tekintette a korabeli magyar társadalom problémáinak tudományos igényű feltárását, illetve a társadalmi változás, fejlődés előmozdítását. A szociológia szempontjából azonban nem elhanyagolható különbség a két társaság között, hogy hogyan látták a szociológia helyzetét a társadalomtudományokon belül. Ismeretes, hogy már a *Társadalomtudományi Társaság* alakuló közgyűlését megelőzően vita bontakozott ki a szociológia dominanciájának tekintetében (Saád 2001). Akkor a Kenedi Géza képviselte álláspont szerint a tagok egy része a társadalomtudományok olyan társaságát szerette volna létrehozni, amely a szociológia, a társadalmi lélektan, az erkölcsstan, a jogbölcselet, a demográfia, a statisztika, a kriminológia és – nem utolsósorban – a gyakorlati szociálpolitika művelésére szerveződik. Ezzel szemben Pikler Gyula – és a tagok többsége is ezt támogatta – elutasított a szociológia „mellérendelő” felfogását, mondván, hogy a felsorolt tudományágak „nem rokontudományai a szociológiának, hanem benne foglaltatnak a szociológia körében”. „A vitában végül Pikler álláspontja kerekedett felül, s a *Társadalomtudományi Társaság* alapszabályba foglalt célját ennek a kulcstudományi szerepre elgondolt szociológiának a szellemében fogalmazták meg” (Saád 2001). 1921-re a fenti álláspont támogatottsága jelentősen megváltozott az új alakulaton belül: „Azok, akik nálunk az etnológia, a szociológia és a politika tudományával intenzíven foglalkoznak, hogy a várt feleletet minél kielégítőbben adhassák meg, szükségesnek látták, hogy egy tudományos társaság keretében egyesüljenek mindazokkal, akik a

28 Az alapító elveknek megfelelően a szakosztály által kiadott lap első négy évfolyamában mindenekelőtt a néplelektan (Wundt és Le Bon), a nemzet és a demográfia kapott kitéüntetett szerepet. Emellett még olyan aktuálpolitikai témák jelentek meg, mint például Kovács Alajostól a *Hogyan hamisították meg a románok a magyar statisztikát a békekonferencián?* (1921. I. 1., 147–160), Czettler Jenő *Csonka-Magyarország ereje* (1921. I. 2., 177–185) című írása, majd 1922-től a folyóirat új rovattal is jelentkezett „*Napjaink problémái*” címmel, melyben 1922-ben a választójogról szervezett ankétról számoltak be. Az 1922-ben újra napirendre kerülő választójog kérdése jelentős szerepet játszott már a *Társadalomtudományi Társaságban* is, sőt annak 1905–1906-os kettéválásában. 1924-ben a *Társadalomtudomány* körkérdése az egykézés okára és ellenszereire kereste a válaszokat, ami szintén téma volt a százedelön is.

szociális és ezzel összefüggő kulturális kérdések iránt behatóbban érdeklődnek. Ennél a tervnél azonban nem állapodhattak meg. A világháború hatásaként a szociális gondolat szerves kapcsolatba jutott a népiség, a nemzetiség és a fajiság kérdéseivel. A világháború okozta társadalmi eltolódások az egyes társadalmak körében előtérbe juttatták a »nép«-nek nevezett társadalmi rétegeket. Más erők a nemzetiségi elveket juttatták diadalra és tették meg a világpolitikában új államokat szervező hatalommá. A faji gondolat új társító elvként kezd hatni. Miután a Magyar Néprajzi Társaság a néphagyomány, a leíró néprajz, az emberföldrajz és a demográfia tudománya szempontjából már úgymint behatóan foglalkozik a magyar népre, a magyar nemzetre és az egész Magyarország területére vonatkozó szociális és politikai kérdésekkel, a társadalomtudományok magyar művelői úgy vélték, hogy sajátos céljaikat legjobban a Magyar Néprajzi Társaság keretében, az illető tudományágak képviselőivel folyton összeműködve érhetik el” (*Társadalomtudomány* 1921). A húszas évek elején tehát már nem a szociológia intézményesítése volt a cél, nem egy önálló tudomány létrehozása, ellenkezésképpen – a szociológia betagozása a meglévő és jóval „erősebb” (társadalom) tudományok közé, illetve a korszakot domináló szellemtudományi áramlatnak való megfeleltetés.

„...legyen egészséges és megalapozott társadalomszemléletünk” (Dékány 1937: 10)

A kérdés azonban továbbra is megválaszolásra vár: miért 1942-ben, és főként miért Dékány István vezetésével alakult meg a társadalomelméleti (szociológiai) tanszék? A budapesti pályázat kiírását megelőző, 1941. szeptember 25-i minisztériumi „kérés” szerint a Pázmány Péter Egyetem bölcsészkarának javaslatot kellett tennie az állást betöltő személyre.²⁹ Ennek megfelelően a kar által felkért bizottság, melynek tagjai Domanovszky Sándor, Kornis Gyula, Hajnal István, Thienemann Tivadar, Brandenstein Béla voltak, 1941. október 18-i ülésén³⁰ a tanári állás meghívás útján való betöltését javasolta, ezt azonban a Kari Tanács – ahogyan 1918-ban is tiltakozott az egyetemi autonómia megsértése ellen – elutasította, és új bizottságot jelölt ki. Az Eckhard Sándor, Szekfű Gyula, Hajnal István, Huszti József, Mályusz Elemér, Viski Károly, Mendöl Tibor által alkotott testület pedig a pályázatát mellőlt döntött. Az állás betöltésére a megszokott miniszteri pályázati szöveg jelent meg, amely kitért a kinevezendő tanár kötelességeire, juttatásaira és tudományos teljesítményét igazoló okmányokra, illetve a korábbi közszolgálati állásáról (ha volt ilyen) szóló dokumentumok benyújtásának módja mellett a pályázó származására is. Pontosabban: a 4. pont szerint a pályázónak igazolnia kellett, hogy nem esik a „zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. évi IV. tc.

29 ELTE Lt., 65/1941-42, 3. o.

30 ELTE Lt., 65/1941-42, 4. o.

1. és 5. §-ában meghatározott korlátozások alá”.³¹ A pályázatból ennek értelmében kizárták mindazokat, akik az 1939-es törvény értelmében zsidónak minősültek,³² és a törvény szerint nem vállalhattak állami és közhivatali, közüzemi állást.³³ (A törvény ez esetben a 2. §-ban meghatározott „mentesülőket” is sújtotta.) Ahogyan arra korábban is utaltunk és a pályázati kiírás is bizonyítja, Magyarországon a szociológia nem a társadalom és az egyetemi rendszer demokratizálódásával intézményesült (ahogyan az Franciaországban vagy az Egyesült Államokban történt, lásd Némédi 2005). Továbbá, magát a pályázatát is megkérdőjelezi az a tény, melyre Eckhard Sándor a felszólalásában nyíltan kitért, többen pedig, pl. Bulla Béla, Huszti József utaltak rá, mi szerint „a VK Miniszter úr [Hóman Bálint] a közelmúltban magánbeszélgetés formájában kijelentette, hogy csakis Dékányt nevezhetik ki a tanszékre, mert Dékány állását már fel is használta. Így tehát, súlyos formahiba történt, tulajdonképpen pályázatról nem is lehet beszélni” (ELTE Lt. 315/1941-42, 2). Szekfű Gyula révén azt is tudjuk, hogy „amikor valaki közel áll a nyugdíjazáshoz, valamilyen kapcsolat segítségével eléri, hogy állását áthozhassa a Karunkra” (uo.). (Dékány István 1939-től a budapesti tanárképző intézet tanára volt³⁴, és onnan helyezték át a bölcsészkarra 57 éves korában.) Szekfű szerint azért sem lehetett valódi pályázatról beszélni, mert a fenti körülmény következtében „kiváló szakemberek egész sora (Horváth Barna, Weis István, Kovrig Béla, Trócsányi György) maradt le, mert nem volt kívánható, hogy az adott körülmények között pályázzanak” (ELTE Lt. 315/1941-42, 3). Mindezek ellenére az állás betöltésére hatan nyújtottak be pályázatot: ifj. Bibó István,³⁵ Dékány István, Mady Zoltán,³⁶ Mihelics Béla Vid,³⁷ Schmidt

31 ELTE Lt., 315/1941-42, 4. o.

32 1. § A jelen törvény alkalmazása szempontjából zsidónak kell tekinteni azt, aki ő maga vagy akinek legalább egyik szülője, vagy akinek nagyszülői közül legalább kettő a jelen törvény hatálybalépésekor az izraelita hitfelekezet tagja vagy a jelen törvény hatálybalépése előtt az izraelita hitfelekezet tagja volt, úgyszintén a felsoroltaknak a jelen törvény hatálybalépése után született ivadékait.

33 5. § Tiszviselőként vagy egyéb alkalmazotként zsidó nem léphet az állam, törvényhatóság, község, úgyszintén bármely más köztisztület, közintézet vagy közüzem szolgálatába.

34 Miután 1932-ben egyetemi ny. rendkívüli tanári címet kapott.

35 Bibó ekkor igazságügy-minisztériumi titkárként dolgozott, és 1940-ben szerezte meg a szegedi egyetemen a jog- és államtudományi kar jogbölcseleti magántanári kinevezését. Sajnos a pályázók anyagai nem találhatók meg az egyetemi levéltárban, de Bibó egy vele készített interjúban megemlíttette, hogy az 1940-es években „igyekezett eljutni az egyetemi tanári pozícióig” (Bibó 2005: 47).

36 Mady (Hilscher) Zoltán, a pályázat idején 44 éves, bölcsészdoktor (Hilscher Rezső jogász, szociálpolitikus öccse). 1924–25-ben a műegyetem közgazdasági karának szociálpolitikai intézetében a közművelődési osztály vezetője. 1925-től budapesti Márvány utcai Felsőkereskedelmi Iskola tanára. 1936-tól 1944-ig a budapesti egyetem bölcsészkarán a népi társadalomrajz (szociográfia) megbízott előadója. 1936-tól az Országos Táj- és Néprajzkutató Intézetben a szociológiai csoport vezetője, ennek keretében több néprajzi kutatótábor szervezett (Kemse, Sárpillis, Rábcakapi, Magyarneeme). Dolgozott a cserkészterben, főmunkatársa volt a cserkész férfiak folyóiratának, illetve a Pro Christo Diákszövetség budapesti Hársfa utcai Diákok Házának igazgatója volt. A pályázat kiírásáig megjelent művei: *Elsüllyedt falu a Dunántúlon* (1936); *A népfiskolai mozgalom útja* (1942); *Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról* (1942).

37 Mihelics Béla Vid a pályázat elbírálásakor 43 éves. Érettségi után a ciszterciák zirci kolostorában töltött egy évet mint kispap. A rendházat elhagyva 1918-tól jogot tanult, párhuzamosan bölcsészetet is végzett a budapesti tudományegyetemen. 1922-ben bölcsészdoktori oklevelet, 1928-ban jogi doktorátust szerzett. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán 1932-ben, a Jog- és Államtudományi Karon 1935-ben magántanári képesítést szerzett szociálpolitikából és társadalombölcseletről. 1931-től a Magyar Társadalomtudományi Társulat titkára, majd a Magyar Szociálpolitikai Társaság tagja. Az 1930-as években egyetemi előadásokat tartott, de tudományos tevékenysége mellett újságírással és folyóirat szerkesztéssel is foglalkozott. 1923-tól 1944 októberéig az *Új Nemzedék* és a *Nemzeti Újság* belső munkatársa, 1934–1940 között a *Katolikus Szemle* felelős szerkesztője volt. A földkérdésről megjelent írásai miatt kibékíthetetlen vitája támadt a konzervatív erőkkel, ezért felmentették szerkesztői tisztségéből. 1938 és 1940 között Vas, majd Komárom vármegye szociális tanácsadója volt.

Ferenc³⁸ és Szabó József³⁹. A bizottság tagjai⁴⁰ végül nem emeltek testületileg kifogást a pályázat menete ellen, így Dékány megdönthetetlen támogatottsága mellett Mihelics, Mády és ifj. Bibó kaptak még szavazatot.⁴¹

Dékány jelölésével szemben valójában ketten szólaltak fel, mindketten a korszak sikeres és befolyásos konzervatív gondolkodóiként (a Centrál kávéház törzsvendégei) Dékány személyes képességeit, valamint az általa megvalósítandó szociológia irányvonalát vitatták. Gerevich Tibor szerint a Társadalomelméleti Tanszékre inkább a Jogi Karnak lett volna szüksége. Elfogadva, hogy a miniszter ezt a bölcsész-karnak adta:⁴² „[k]arunknak olyan szociológusra van szüksége, aki ne a szociológia filozófiai irányát képviselje. Ez az okoskodás nem kedvez Dékány Istvánnak, hanem Mihelicsnek. Hogy Mihelics nem filozófus, nem hátránya, inkább előnye. Jó nevelő is, amit Dékányról nem merne állítani. Ma pedig, amikor mindenféle zavaros eszmeáramlatok érik az ifúságot, elsősorban világosfejű nevelőkre van szükség” (ELTE Lt., 315/1941-42, 16. o.). Szekfű a bizottsági tagok közül a legmarkánsabban szállt szembe a többségi véleménnyel. Gerevichhez hasonlóan Szekfű is hivatkozott a jelölt előadói képességeinek hiányára, valamint tudományos teljesítményét is határozottan bírálta. Szekfű kétségbe vonta Dékány tehetségét, szerinte pályája során addig semmi érdemes, eredeti dolgot nem produkált és stíluszavarral küzdött. „Emellett rossz előadó és tanár” (uo. 17. o.). Szekfű ugyan elismerte Dékány olvasottságát, ugyanakkor „átvevő” és „reprodukáló típusúnak” nevezte.

Ezzel akár le is zárhatnánk a pályázat vizsgálatát, mert bármilyen belső vita zajlott is az ügygel kapcsolatban, érdemben nem volt képes változtatni a felülről jövő kormányzati, politikai akaraton. Ugyanakkor a kritikák fényében látható, hogy a támogatandó személyek mögött egyben a támogatandó szociológia jellege (társadalomfilozófia vs. társadalompolitika) is vita tárgyát képezte, s hogy e konzervatív professzorokból álló kör egy része nyitott volt bizonyos „szociális” társadalomkutatás felé (Némedi 1985: 37). A Dékány kinevezése körüli polémia valódi jelentését akkor nyeri el, ha azt egy korábban elkezdődött és jóval szélesebb körben zajló diskurzus részeként értelmezzük, melynek kitüntetett témája volt a társadalmi problémák feltárásának mikéntje.

38 A bizottság által adott rövid összefoglaló: „Schmidt Ferenc szül. 1907 római katolikus vallású, államtudományi doktor, volt temesvári újságíró, jelenleg szövetkezeti tisztségviselő” (ELTE Lt., 315/1941-42, 29.), illetve a Prohászka Lajos által összeállított jellemzés szerint: „Schmidt Ferenc egy dilettáns könyvvel és néhány újságvágattal pályázott. Mindennek semmi köze a tudományhoz, ezért figyelembe sem vehető” (ELTE Lt., 315/1941-42, 44.).

39 Szabó József 1909-ben született, a jog- és államtudományok doktora volt. 1941-ben törvényszéki bíró, illetve a kolozsvári egyetem jog- és államtudományi karán a jogbölcselet magántanáráként dolgozott (ELTE Lt., 315/1941-42, 29.). „1933 őszétől a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjasa lett. Itt főképpen Alfred Verdross jogbölcseleti és nemzetközi jogi előadásai voltak rá nagy hatással. [...] Ekkor kötött életre szóló barátságot korábbi egyetemi társával, Bibó Istvánnal” (forrás: <http://tarstud.bibl.u-szeged.hu/keziratok.html>).

40 A bírálóbizottság a korábban kijelölésre került két bizottság tagjaiból került ki, így a pályázatok megvitatásakor Domanovszky Sándor, Kornis Gyula, Hajnal István, Brandenstein Béla, Eckhard Sándor, Szekfű Gyula, Hajnal István, Huszti József, Mályusz Elemér, Viski Károly és Mendöl Tibor, illetve új tagként Gerevich Tibor, Prohászka Lajos, Knieza István és Bulla Béla voltak jelen. A korábban érintettek közül csupán Thienemann Tivadar nem vett részt az eljárásban. Az ülés Zambra Alajos dékán elnöklete mellett folyt.

41 A kar a bizottság javaslatára végül első helyen Dékányt, második helyen Mihelicset, harmadik helyen Mádyt ajánlotta kinevezésre (ELTE Lt. 781/1941-42.).

42 Ebből a megjegyzésből is érezhető a kor oktatás- és tudományos szervező gyakorlata, mely a német hagyományokhoz hasonlóan az egyetemi tanári kinevezéseket miniszteri döntéshez kötötte.

1937-ben a *Magyar Társadalomtudományi Társaság* taglétszámának növelése érdekében, a fiatalítás és a társadalmi problémák, a nyilvánosság felé nyitás jegyében Dékány Istvánt választotta elnökének.⁴³ Bár a taglétszám valóban emelkedett – az 1937-es 445 fő 1938-ban 565 főre gyarapodott és az új tagok között volt pl. Boldizsár Iván, Hamvas Béla, Kerék Mihály, Kiss István, Tomori Viola és Erdei Ferenc is –, a várt nyitás elmaradt. Dékány 1937-ben elhangzó *A szociológus felelősége* című elnöki programbeszéde prognosztizálta az általa képviselt irányvonalat: a társadalmi problémákra nyitott, a szociográfiai jelleget elutasító „szellemtudományos”, „tisztza” szociológiát. Beszéde nyílt támadásként is értelmezhető: „[m]i felelősség érheti a szociológust, midőn egyszerűen tényeket állapít meg?” – tette fel a kérdést abban az évben, amikor több népi író (köztük Kovács Imrét, Féja Gézá és Veres Pétert) perbe fogtak izgatás vétsége miatt, nemzetellenesnek minősítve szociográfiai munkájukat (Kovács 1989: 150). Amikor Kovács munkáját „kiáltó eltévelyedésnek” minősítette a vád, mely „kizárólag az érzelmek sodrába állítja a nincstelen rétegek szomorú sorsát, gyűlöletet ébreszt az önző, gonosz, embertelen, minden emberi szolidaritást megtagadó felső réteggel szemben” (Kovács 1989: 179), akkor Dékány amellet érvelt, hogy a szociológiát nem lehet pusztán „tényismeretnek” tekinteni. „Az azt hiszik ún. szociografusok, hogy csak tényekről számolnak be, de mert nem mindig van meg bennük a teljes igazság megismerésének komoly vágya, hogy ne mondjam, szenvedélye, voltaképp *propagandairódat* művelnek – szociográfia jelszava alatt” (Dékány 1937, különnyomat: 8, kiemelés Sz. V.). Szerinte „a detaillista kutatók nyárspolgári kisüzeme nem vezet valódi szociológiai tudásra, hanem szűklátókörre” (Dékány 1937: 9).

Dékány állásfoglalása⁴⁴ azért is szembetűnő, mert konzervatív kollégái közül többen kiálltak a falukutatók mellett. A társaság titkára, Szombatfalvy György például az önismeret, a társadalom ismeretének jelentőségét hangsúlyozta (Szombatfalvy 1937: 287), Szekfű pedig terjedelmes cikkben védte meg Féja és Kovács állításait. Szekfű, akinek tanúként való meghallgatását Kovács védőügyvédje, Sulyok Dezső kérte, de a bíróság nem engedélyezte, „megtalálta a módját annak, hogy megnyilatkozzék az ügyben” (Monostori 2013: 116). Szekfű *Magam és mások ügyében* című írásában (1937. december 15-én a *Korunk Szava* katolikus lapban) négy pontba szedte azokat az állításokat, melyeket kapcsolódási pontként értelmezett Féja (*Viharsarok*), Kovács Imre, illetve saját munkássága között. A *Három nemzedék, és ami utána következik* című könyvére hivatkozva magáénak vallotta azon állításokat, melyek szerint: két és fél millió ember „biztos munka és jövedelem nélkül, alkalmi jótékonyági akcióknak

43 Dékány 1933–1937 között a Társaság ügyvezető alelnöki tisztségét látta el.

44 Dékány 1937-es felszólalásában a tudományosságot, a teljességet és a rendszert hiányolta, „ami a természettudományok terén a műszer (...), az a szellemtudományok terén – finoman felépített fogalmakból, »szempontokból« álló rendszer” (1937: 10, kiemelés az eredetiben). Szerinte „a szociológia szükségképpen, azaz akarata ellenére is, egyben aktív ideológia” (Dékány 1937: 14.). Beszédében többször kifejezte a marxizmussal, a fasizmussal, a fajelmélettel és a szociáldarvinizmussal szembeni kritikáját, (uo.: 14–15) és a szellemtudományi megközelítés mellett érvelt, ami szerinte az egyedüli kiutat jelentimivel lehetővé teszi az egész társadalom vizsgálatát. „Igazi szociológus az, aki az egész közérdeket nézi, egy egész társadalom életérdekeire gondol, tehát sub specie totalitatis gondolkodik” (uo.: 16). Dékány szerint a szociológus „magasrendű feladata” az elvont elméletek és rendszerek keresése (uo.: 18).

kitéve tengeti [...] nélkülöző életét”, hogy a nagybirtokrendszer mai formája tarthatatlan, továbbá, hogy a középosztály gyenge, „túl vékony réteg”, nem képes átérezni kellő mélységben a nép sorsát. „Úgy vélem, Féja és Kovács könyveiben mindezek az én nézeteim megtalálhatók” (Kovács 1989: 243–264).

A Dékánnyal szembeni kritikák később sem csillapodtak. Trócsányi György, a társaság főtitkára az 1940. március 3-i közgyűlésen erőteljesen bírálta Dékány tevékenységét, szerinte a három évvel ezelőtti célkitűzések, a fiatalítás és korszerűsítés megvalósítása, a várt eredmények elmaradtak (Trócsányi 1940: 114). Az anyagi nehézségek mellett legfontosabb problémaként a társulati élet szinte teljes hiányát nevezte meg, és ellenezte a Dékány által képviselt irányt: „Társulatunk életképességének kérdése azon fordul meg, hogy tudunk-e érdeklődést ébreszteni munkánk iránt” (1940: 116). A főtitkári bírálatot követően 1940 novemberében Dékány levélben mondott le tisztségéről. Hasonló kritika érte egyetemi kinevezése után is 1943-ban a társaság akkori főtitkárától. Hegedüs József beszámolója végén arról beszélt, hogy amikor már a szociológia tanszék az egyetemen a társulat „egy szabad társadalmi katedra szerepét tölti be”, „fokozott jelentősége van ennek a szöszéknek ma, amikor világszerte a szociális jogtípus kialakításán munkálkodnak. [...] A kor ez uralkodó áramlata folytán a szociális eszmének minden irányú tisztázása, feladatainak szabatosítása rendkívül fontos. A hivatalos tudomány pedig mindehhez nem elég. A hivatalos tudomány mellett, amely hagyománytisztelő stílusú tudori okleveleiben évenként ezreket felhatalmaz: ascendi cathedram doctorem, valójában nem gondol komolyan venia legendire. Márpedig a magyar életnek sokkal több szociológiai tudásra és belátásra van szüksége, mint amennyit egy tanszék kisugározni tud, de szükség van az egyetemi képzettségű középosztály, a »kész« doktorok szociológiai továbbképzésére és a szociológiai tudománnyal való állandó kapcsolatára. Ennek egyik szabad társadalmi szerve éppen a mi társulatunk, annak folyóirata és előadásai”⁴⁵ (Hegedüs 1943: 573–74).

Látható tehát, hogy a konzervatív körökből is többen bírálták Dékány tudományos teljesítményét (nem ez volt a legfontosabb választóvonal ekkor), legfontosabb patrónusa, Kornis, a korszak meghatározó kultúrpolitikusja azonban végig egyengette karrierjét és a pályázat elbírálásakor is kiállt mellette. Kornis a pályázati bírálóbizottság első felszólalójaként nem hagyott kétséget véleményét illetően, és arra kérte a bizottságot, hogy „első helyen és egyedül csak Dékány István jelöltsék” erre a pozícióra. Kornis és Dékány kapcsolata ekkor már több évtizedes múltra tekintett vissza. 1921-ben Dékány történetfilozófiából tett magántanári habilitációjának előzetes jelentését Kornis készítette el (ELTE Lt. 1921/22 683), melyben a következőképp méltatta Dékány érdemeit: „Dr. Dékány István legszorgalmasabb és legszelebb látókorú filozófiai íróink egyike. 1908 óta részint tudományos folyóiratainkban megjelent nagyszámú cikkeivel, részint önálló műveivel jelentékeny módon gazda-

45 1944 első negyedében jelent meg a *Társadalomtudomány* utolsó, összevont (1–3.) száma. A németek bevonulása után a folyóirat többé nem jelenhetett meg, a megszállás a Társulat működésének is végét vetett.

gította filozófiai irodalmunkat.” 1922-ben szintén Kornis, illetve Pauler Ákos írták alá Dékány akadémiai levelező társágának ajánlását (Tagajánlások 1920–24, MTA Bp., 15–16), melyben elsősorban történetfilozófiai munkásságát emelték ki, amihez – és ez árulkodó a korabeli hazai társadalomtudományi gondolkozásról – az ajánlók szerint közel áll a szociológia is. Dékány pályájának egyik legjelentősebb változása is patrónusa nevéhez fűződik: 1928-tól rendszeresen helyettesíthette Kornist,⁴⁶ ami egyetemi karrierjének lassú, de biztos elindítását jelentette.⁴⁷ Előmenetelét az által ideológiailag megfelelő és erősen társadalomfilozófiai jellegű szociológia alapozta meg, amennyiben pl. a társadalmi homogenizációt, a kisebbségek asszimilációját vagy a nemzet jelentőségét támogatta.

Bár első olvasatra úgy tűnhet, Dékány korai munkái ellentétesek a szellemtudományi áramlattal, amikor például a problémaorientáltságot és az „életyszerűséget” hangsúlyozza, munkássága azonban inkább társadalomelméleti jellegű, melynek kevés elméleti és gyakorlati hozadéka volt. Szerinte a szociológiában olyan munkahipotézisre van szükség, és ez lenne a „tisztá” szociológia, amely a társadalmat alkotó „nagy jelenségcsoportok” meghatározását szolgálja (Dékány 1920: 11–13). Innen jutott arra a következtetésre, hogy a szociológiának „az emberi életösszefüggést létrehozó tényezők általános analízisét” kellene elvégeznie (uo.: 15). 1920-as könyve alapján Dékány Giddingshez hasonlóan „valóságközeli”, empirikus szociológiát kívánt kialakítani, amit azonban – hasonlóan elődjéhez – nem valósított meg, munkája jórészt megmaradt az osztályozási sémák kialakításánál. „Társadalomalkotó erő tehát mindaz, ami az emberek között életösszefüggést hoz létre” (Dékány 1920: 16).⁴⁸ Dékány elgondolásában a tiszta szociológia makroszintű abban az értelemben – és a durkheimi elgondoláshoz hasonlóan –, hogy elszakad a hétköznapi tapasztalati síktól (Dékány 1920: 18), és a közgazdaságtanhoz hasonlóan modellszerűen ábrázolja a „társas életet” a „speciális térbeli alkalmazkodástól, időbeli formáktól és céltartalomtól elvileg eltekintve” (uo.: 54).⁴⁹ Ez a fajta megközelítés, amely alapja a társas képződmények rendszere volt, megfelelt kora konzervatív szemléletének,

46 Dékány helyettes tanári fogadalmát 1928. október 5-én tette le (ELTE Lt. 1928/29 878). 1928. II. félévében heti 4 órában tartott etika-előadást, mely helyettesítési megbízás a következő félévekben is folytatódott.

47 A támogatásra utal továbbá, hogy 1932-ben Dr. Négyesy László és Kornis Gyula nyújtottak be indítványt Dékány rendkívüli tanári címre való felterjesztésére, amit a következőkkel indokoltak: „Dékány 10 éves magántanári működése alatt Karunkon igen értékes tevékenységet fejtett ki. Előadásai a történetelmélet, majd a társadalombölcselet és a társadalmi ethika körét ölelték fel.” [...] „Tudományos érdemeit honorálva, Karunk 1928 óta társadalombölcseleti előadások tartásával külön megbízta, mivel e rendkívül fontos tudományág saját tanszékkal nem bír a filozófiai tanszék tárgykörének rendkívüli nagysága miatt, azok keretében a társadalombölcselet kellő ellátása nem volt lehetséges.” [...] „Méltányolva és nagyra becsülve Dékány István tudományos tevékenységét és különösen Karunkon kifejtett hosszú és jelentős tanári munkásságát, tisztelettel azt javasoljuk a Tekintetes Karnak, méltóztassék dr. Dékány István egyetemi magántanárt a Kormányzó Úr Ó Főméltóságának egyetemi nyilvános rendkívüli tanári címmel való kitüntetésre ajánlani” (1932. május 24.). Dékány rendkívüli tanári kinevezése összefüggött azzal is, hogy az ekkor már a megszüntetett (korábban Kornis által vezetett) III. Filozófiai Tanszék előadásait a megmarat két filozófiai tanszék látta el. „...a két fennálló filozófiai tanszék rendkívüli nagy tárgyköre folytán azok keretében a társadalombölcselet és a kísérleti lélektan, Karunk tanulmányi rendjének ez a két rendkívül fontos kiegészítő tárgya, kellő módon el nem látható, ezért a bizottság a megszüntetett tanszék tárgykörének ellátását ebben a két irányban tartja szükségesnek, és azt javasolja, hogy dr. Dékány István egyetemi magántanár társadalombölcseleti, és dr. Bognár Cecil egyetemi magántanár kísérleti lélektani előadások tartásával tiszteletdíjjal (eredetileg tandíjjutalék terhére volt, de az áthúzva) bizassék meg.”

48 Dékány a társadalomalkotó tényezők négy nagy kategóriáját határozta meg: „földtényezőket” (kultúrföldrajzi kiindulás) (Dékány 1920: 126); „néperők”, „fajproblémákat” (uo.: 137); „gazdasági tényezőket” (közgazdaságtan) és „szellemi tényezőket” (kollektív pszichológiai kiindulás) (uo.: 172).

49 E szemlélet háttérbe szorulása, azaz a mikroanalitikus milieu felfogás miatt bírálta F. Ward (akaratmechanika), Small, Spencer (individualista kiindulópont), Simmel, Tarde elméletét.

amennyiben nem az egyént, hanem az egyes csoportokat és az azokhoz kapcsolódó jelenségeket mint közvélemény, hagyomány stb. állította a középpontba.

Társadalomelmélete a harmincas évekre egyre inkább társadalomfilozófiává alakult, amit bizonyára befolyásolt az egyetemi etikai előadásainak tematikája is. Erről árulkodik 1933-ban *A társadalomfilozófia alapfogalmai* címmel megjelent munkája, mely, szintén rendszerezési igénnyel, ez esetben a társadalomfilozófia *tiszta* problémafelvetését, értéktudományos jellegét kívánta bemutatni (Dékány 1933).

A tanszék bukása

1942-ben ugyan a jelöltekről vita folyt, a szavazás formalitásnak tekinthető. Nyilvánvaló, hogy Dékány kinevezésében politikai okok is szerepet játszottak, nyíltan kiállt Horthy mellett,⁵⁰ ugyanakkor nem volt antiszemita vagy szélsőjobboldali. Kinevezésében Kornis személyes támogatása mellett lényegesebb az általa képviselt szintetizáló szociológia jellege, mely illeszkedett a szellemtörténet által megszabott áramlatba. A bölcsészkar tanrendből tudható, hogy az 1940-es években, egészen 1945-ig, Dékány rendszeresen hirdetett meg kurzusokat társadalomfilozófia, esztétika és pedagógia tárgykörben és államelmélet témában. Az 1942/43-as tanév első félévében került sor elsőként kifejezetten szociológiai tárgyú (*A nagyváros szociológiája, Szociológiai gyakorlatok*) szemináriumra, melyek oktatója azonban nem Dékány, hanem a Német Kultúrintézet vezetője, a határozottan jobboldali Hans Freyer volt, aki szerint a szociológia szintén valamiféle szintetizáló, világnézetet adó tudomány (Némedi 2005: 290). Bár a következő évtől találkozhatunk Hajnal István *Történet és szociológia*, illetve *Technika és társadalomfejlődés* című kurzusaival is, a szociológia egyetemi oktatásba való bekerülése alapvetően nem változtatott azon, hogy a „hivatalos” szociológia továbbra is saját útját kereste, megtartotta definiáló és szintetizáló jellegét. A működő professzorok között nem alakult ki kooperáció, egymástól elszigetelten dolgoztak, és alapvetően nem voltak képesek termékeny kapcsolatot teremteni a kívülről, pl. a szociográfiából érkezőkkel sem. (Dékány 1939-es levele ugyan arról árulkodik, hogy megpróbált Erdeivel szakmai kapcsolatot kialakítani,⁵¹ de ez nem hozott áttörést. Az egyetem szociológiai jellegű kurzusai közül szélesebb körben leginkább Hajnal előadásai hatottak Márkus István és Majlát Jolán, később Erdei közvetítésével.) Mindezek következtében az évtized közepére sem alakultak ki azok a feltételek, melyek az empirikus kutatás feltételeit megteremthették, és egy autonóm tudományterület határait kijelölhették volna.

1945-öt követően Dékány Istvánnak távoznia kellett a tanszék éléről. Az eljárás

50 Az 1940. március 3-i közgyűlés időpontja „egybeesett Horthy Miklós kormányzó húszéves államfői működésének országos örömnepével” – ennek megfelelően „Dékány István elnök ünnepi megnyitó beszéde a kormányzó úr üdvözlésére szentelve kifejtette érdemeit és eredményeit a magyar társadalom új, egészséges irányú kifejllesztése és megerősítése tekintetében” (114. o.) (A társulat élete. In *Társadalomtudomány*, 1940, 1: 113–124). A beszéd hangneme szinte imaszerű, kizárólag Horthy dicsőítéséről szól (Dékány 1940: 1–5).

51 Dékány a Magyar *Társadalomtudományi Társulat* elnökeként irt elismerő sorokat Erdeinek, melyhez csatolta saját „városról és faluról” szóló könyvét (Dékány 1935) és találkozót kért tőle (Ms 5823/355-359).

beleillett abba az általánosan képbe, mely szerint a második világháborút követő időszakban jelentős elitcsere zajlott Magyarországon, ami a társadalomtudományok területén is éreztette hatását. „A magyar társadalomtudományi elit a Horthy-rendszer bukása után nagy kihívás elé kerül. Kihívás éri a politikai rendszerváltozás, az egyetemi és tudományos élet modernizálása miatt, továbbá a két világháború között mellőzött kutatók részéről is, akik jogot formáltak arra, hogy ők is a tudományos elitbe kerüljenek” (N. Szabó 1999). Bizonyos, hogy a társadalomtudományok, és kivált az alig intézményesült szociológia és politika közötti határ sokkal könnyebben átjárható volt, mint a sajátos szakterülettel rendelkező, specifikus tudást igénylő természettudományok határa. A szociológia létrehozásának körülményei, Dékány munkássága nem volt alkalmas arra, hogy kiépüljön e tudományterület autonómiája, az azt biztosító személyi és intézményi feltételrendszer. Ehhez, mint ahogyan azt a fentiekben is bemutattuk, nagymértékben hozzájárult, hogy nem alakult ki egy önálló szociológiai szaktudás, speciális szakértelem. Ezeknek a tényezőknek tudható be, hogy 1945-ben az egyetemi oktatók körében végrehajtott úgynevezett igazolási eljárások a társadalomtudományok területén (és a szociológia körül) működő tudósokat erőteljesen érintették.⁵² „1945. szeptember 26-ig a Bölcsészettudományi Karon működő igazoló bizottság 319 személyt igazolt, egy tanárt állásvesztésre, kettőt nyugdíjazásra, nyolcat feddésre ítelt” (Horváth és Izsák 1970: 21–22). A korabeli napilapok alapján állíthatjuk, hogy a vezetésre törekvő pártok majd’ mindegyike beszállt a tudomány korábbi képviselői ellen indított, sokszor durva és megalapozatlan vádaskodásokba. Molnár Erik például Mályusz Elemért fasiszta történelemhamisítónak bélyegezte, mert „a népi-nemzeti fogalmának” a magyar történetírásba való átvételével olyan nemzetfogalmat propagált, amely harci eszközzé vált Németország számára Magyarországgal szemben (Molnár 1945, idézi N. Szabó 1999). A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt lapjában, a *Kis Újságban* Zali Béla intézett támadást a „német járószalagon” művelt történelemtudomány és Hóman Bálint személye ellen, aki a tudomány korlátlan uraként „csak azt támogatta, aki osztotta náci politikáját” (Zali 1945). A cikk írója Hóman segítőtársaiként Domanovszky Sándort és Hajnal Istvánt nevezte meg, akik szintén bekerültek a náci társadalomtudósok címkéje alá.⁵³

A politika és a tudomány közötti határ átrendeződés alatt állt. A pártok kíméletlen és kapkodó értelmiségpolitikája egyénenként más-más következménnyel zárult. Kornist az igazolóbizottság nyugdíjazta, majd fellebbezésére a Népbíróság az elsőfokú határozatot megsemmisítette, és a közszolgálatban való meghagyása mellett „csupán” megfeddte (*Szabad Nép*, 1945. október 11.). Mályusz Elemért ekkor kényszernyugdíjazták, majd 1947 és 1954 között az Evangélikus Egyház levéltárosaként, 1954-től 1968-ig az Akadémia Történettudományi Intézetének főmunkatársaként

52 A fasiszmus maradványainak felszámolására az ideiglenes kormány 1945. január 4-i rendelete alapján igazolóbizottságok jöttek létre (*Magyar Közlöny*, Debrecen, 1945. [I. sz.] jan. 4.).

53 Hajnal 1945-ben ezzel vádolta meg hogy, hogy „már tíz évvel ezelőtt is náci szellemben adta elő a középkori világtörténelmet” (Zali 1945).

dolgozhatott. Bár az 1950-es években publikált, az egyetemre nem kerülhetett vissza. Dékány István, annak ellenére, hogy kompromisszumkészsége nem volt kétséges, kikerült a tudományos elitből, 1946-ban nyugdíjazták, 1949-ig még az Akadémia tagja maradt, 1945 után azonban nem jelent meg munkája. Hajnal 1944 és 1947 között a bölcsészkar dékánjaként még a pártok tudománnyal, az egyetemmel és mindenekelőtt az értelmiséggel való kapcsolatának szélesebb kiépítését támogatta,⁵⁴ illetve részt vett az 1945 utáni magyar szociológia át- vagy újjászervezésében (Szabari 2012), a Szalai vezette Társadalomtudomány Intézet létrehozásában, 1950-ben azonban megfosztották akadémikusi címétől, kényszernyugdíjazták,⁵⁵ sőt annak ellenére, hogy nyugdíjasként is „teljes erővel és munkakedvvel” dolgozott, az 1950-as években még a nyugdíját is szüneteltették (MTA Lt. II. Osztály, 70. doboz).

Abstract: After several unsuccessful attempts, the first Department of Sociology was finally founded in 1942 under the direction of István Dékány at the Pázmány Péter University in Budapest. The article analyzes the significance of the first academic establishment of sociology and the 'national' discourse about it in a conservative and highly centralized political system. It also discusses the nature of the sociology that had been created in this way and its role in the social sciences of the period.

Források

- Dékány István magántanári habilitációjának előzetes jelentése. Budapest, 1921. ELTE Lt. 1921/22 683.
- Dékány István helyettes tanári fogadalmának letétele. Budapest, 1928. október 5. ELTE Lt. 1928/29 878.
- Jegyzőkönyv a Társadalomtudományi Tanszék betöltése ügyében. Előirat: 65/1941-42. Budapest, 1942. április 21.
- BTK Kari Tanácsi jegyzőkönyv. 1942. április 30-án tartott VIII. rendes ülés. ELTE Lt. 8/a 47. kötet, 125–126. o.
- Dékány István kinevezése nyilvános rendes tanárrá. ELTE Lt. 781/1941-42.
- Prohászka Lajos összefoglalója a bölcsészkar által kiírt társadalomelméleti tanszék pályázatának elbírálásával összehívott bizottság üléséről. ELTE Lt. 315/1941-42. Budapest, 1942. május.
- Erdey-Grúz Tibor levele az MTA elnökségéhez. MTA Lt. II. Osztály, 70. doboz. Budapest, 1952. aug. 23.

54 Erre utal, hogy 1945 júniusában a budapesti egyetem bölcsészkarán a pártok vezetőinek (Szakasits Árpád, Rákosi Mátyás, Erdei Ferenc, Moór Gyula, Teleki Géza, Tildy Zoltán, Veres Péter) részvételével előadás-sorozat indult a demokráciáról. Ezt Lakatos László szerint a kar dékánjaként Hajnal István szervezte meg és később könyv formájában is megjelentette (Hajnal 1945).

55 1949 szeptemberében a *Válaszban* megjelent *Az első gépek* című írását t a *Szabad Nép* szeptember 25-i számában érte támadás, mely nem csupán Hajnalt, hanem a folyóiratot is ellehetlenítette.

Irodalom

- Apáthy I. (1908): A Magyar Társadalomtudományi Egyesület legelső teendői. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 2: 7–23.
- Bibó I. (2005): Beszélgetés Bibó Istvánnal, Bp., 1976. Az interjút készítette Huszár Tibor. In Huszár T.: *Találkozások*. Budapest: Corvina, 29–63.
- Bíró J. (szerk.) (2006): *Hivatalos falukutatók*. Budapest: Polgart.
- Cholnoky Gy. – Futala T. (1993): A hazai társadalomtudományi dokumentáció kezdetei a két világháború között. *Tudományos és Műszaki Tájékoztató*, 1: 12–19.
- Czettler J. (1921): Csonka-Magyarország ereje. *Társadalomtudomány*, 2: 177–185.
- Dékány I. (1933): *A társadalomfilozófia alapfogalmai*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Dékány I. (1935): *Város és falu szociológiai szempontból*. Budapest: Székesfőváros Házinyomdája.
- Dékány I. (1937): A szociológus felelőssége. Budapest, Különlenyomat, 1–19. *Társadalomtudomány*, 3–4: 157–175.
- Dékány I. (1940): Horthy Miklós. *Társadalomtudomány*, 1: 1–5.
- Devich A. (1990 [1986]): *A Szegedi Tudományegyetem története 1921–1944. I.* Szeged: JATE Kiadó.
- Elek P. – Gunda B. – Hilscher Z. (1936) *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*. Budapest: Sylvester.
- Erdei F. (1933): A makói tanyarendszer. *Népünk és Nyelvünk*, 1. rész: 4/6 (április/június): 81–91, 2. rész: 7/10 (július/október): 140–148, 3. rész: 11/12 (november/december): 193–198.
- Erdei F. (1942): Történelem és szociológia. Egy szociológus történésez. *Társadalomtudomány*, 463–496.
- Gergely A. (1976): *Az ELTE Filozófiai Tanszékének története 1867–1918*. Budapest: ELTE sokszorosítás. Fejezetek az ELTE történetéből. 3. füzet.
- Glatz F. (1993): Hajnal István történetírása. In uő: *Technika, művelődés*. Budapest: História Könyvtár, XI–XLII.
- Hajnal I. (1945): *Demokrácia*. Budapest: A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsész tudományi Karának kiadása. Egyetemi Ny.
- Hegedüs J. (1940): A Társulat élete. *Társadalomtudomány*, 4–5: 571–579.
- Hóman B. (1937): *A magyar felsőoktatás*. Az 1936. évi dec. hó 10-től 16-ig tartott Országos Felsőoktatási Kongresszus munkálatai, közlésezi Hóman Bálint, szerkesztette Mártonffy Károly, 3 kötet. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- Hornyánszky Gy. (1925): Elnöki beszéd. *Társadalomtudomány*, 1: 1–2.
- Horváth J. – Izsák L. (1970): Egyetemünk 25 éves fejlődése. In Sinkovics I. (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970*. Budapest, 21–22.
- Huszár T. (1991): A szociológia intézményesülésének, professzionalizálódásának né-

- hány vonatkozása Magyarországon. In Némédi D. (szerk.): *Közelítések. Szociológiai Tanulmányok*. Bp.: ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ, 7–34.
- i, -f (1921): „Szociológia a középiskolákban.” (*Társadalomtudomány*, 590)
- Jászi O. (2001): *Jászi Oszkár naplója*. Sajtó alá rendezte Litván Gy. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- Kerékyártó A. (1990): A Magyar Sociographiai Intézet dokumentációja a Néprajzi Múzeum Ethológiai Adattárában. *Néprajzi Hírek*, 19(3-4): 55-58.
- Kerepeszki R. (2005): A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben. *Múltunk*, 50(4): 42-75.
- Kiss I. (2006): A Táj- és Népkutató Központ Kiállítása. In Szűrös É. – Miklóssy E. – Kemény B. – Simon T. (szerk.): „A cselekvés állama” – dr. Kiss István- emlékkötet. Budapest: Agroinform Kiadó, 263–287.
- Kósa J. (1942): Magyar társadalomkutatás. *Magyar Szemle*, május: 258–262.
- Kovács A. (1921): Hogyan hamisították meg a románok a magyar statisztikát a békekonferencián? *Társadalomtudomány*, 1: 147–160.
- Kovács I. (1989): *A néma forradalom. A néma forradalom a bíróság és a parlament előtt*. Budapest: Cserépfalvi–Gondolat–Tevan.
- Krisztics S. (1941): Szociográfiai elméletek és eszmények. *A Magyar Szociográfiai Intézet Közleménye*, 1: 13–28.
- Kulcsár E. (1982): *Egyetemünk kérdései az országgyűlésen 1825–1944*. Budapest: ELTE.
- Lackó M. (1981): *Szerep és mű*. Kultúrtörténeti tanulmányok. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Ladányi A. (1999): *A magyar felsőoktatás a 20. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ladányi A. (2000): *Klebelsberg felsőoktatási politikája*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Ladányi A. (2002): *A gazdasági válságtól a háborúig: a magyar felsőoktatás az 1930-as években*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Litván Gy. (1993): *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Litván Gy. – Varga F. J. (1991): *Jászi Oszkár válogatott levelezése*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Litván Gy. – Szűcs L. (1973): Bevezetés. In uő.: *A szociológia első magyar műhelye*. Budapest: Gondolat, 5–44.
- Loss S. (1995): A jogbölcselet és a lélektan vonzaskörében: Pikler Gyula társadalom- és jogbölcselete. In Szabadfalvi József (szerk.): *Portrétvázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből: Pulszky, Pikler, Somló, Moór, Horváth, Bibó*. Prudentia Iuris sorozat. Miskolc: Bíbor, 45–62.
- Mannheim K. (1996): *Mannheim Károly levelezése 1911–1946*. Válogatta és jegyzetekkel ellátta Gábor Éva. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Molnár E. (1945): *Tiszántúli Népszava*, 1945. március 22.
- Monostori I. (2013): Kovács Imre, Szekfű Gyula és a Magyar Szemle. *Forrás*, 45(9): 110-119.
- Némédi D. (1985): *A népi szociográfia, 1930–1938*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

- Némedi D. (2005): *Klasszikus szociológia, 1890–1945*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Némedi D. (2007): Durkheim Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 17(3-4): 149-174.
- N. Szabó J. (1999): Tisztogatás a magyar felsőoktatásban (1945–1946). *Magyar Tudomány*, 44(8): 977-989.
- Pataky T. (1925): Buday László (1873-1925). *Társadalomtudomány*, 2: 77.
- Romsics I. (szerk.) (2000): *Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1914–1999*. I–II. köt. Budapest: Osiris Kiadó.
- Saad J. (1984): A Bethlen-restauráció és a társadalmi önismeret igénye. Fejezetek a Horthy-korszak reformszociológiájának történetéből. *Valóság*, 27(5): 22-28.
- Saad J. (1985): Társadalomtan – szociológia helyett: A két világháború közötti katedra-szociológia és Dékány István társadalomelmélete. *Világosság*, 26(1): 34-41.
- Saad J. (1987): *Tanulmányok a magyar szociológiai gondolkodás történetéből*. Gépírat. FSZEK.
- Saad J. (1990): *Társadalomtudomány. A Magyar Társadalomtudományi Társaság munkássága. Repertórium és történelmi feldolgozás*. Budapest: FSZEK és ELTE Szociológiai és Szociálpszichológiai Intézet.
- Saad J. (2001): A magyar szociológia centenáriuma. *Szociológiai Szemle*, 11(3): 3-18.
- Saad J. (2006): Beszélgetés dr. Kiss Istvánnal a Táj és Népkutató Központtól. In Szűrös É. – Miklóssy E. – Kemény B. – Simon T. (szerk.): „A cselekvés állama” – dr. Kiss István-életrajzi emlékkötet. Budapest: Agroinform Kiadó, 130–149.
- Szabari V. (2011): A szociológia hazai történetének 1960 és 1987 közötti recepciója. „Töredezett” tudománytörténet? 2000, április: 59–74.
- Szabari V. (2012): Szalai Sándor (1912–1983). *Szociológiai Szemle*, 22(3): 105-122.
- Szekfű Gy. (1934): *Három nemzedék, és ami utána következik*. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- Szekfű Gy. (1937): Magam és mások ügyében. *Korunk Szava*, december 15.
- Szécsényi A. (2005): Hóman Bálint és az egyetem – 70 éves a Pázmány Péter Tudományegyetem jubileumi törvénye. *Neveléstörténet*, 2(3-4): 252-259.
- Szombatfalvy Gy. (1937): A társulat élete. *Társadalomtudomány*, 3–4: 286–295.
- Tagajánlások 1920–24, MTA, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- „Társulati Élet” (1925): *Társadalomtudomány*, 1: 46.
- Tóth P. P. (1984): *Agrárszociológiai írások Magyarországon 1990/1945*. Budapest: Kosuth Könyvkiadó.
- Trócsányi Gy. (1940): A társulat élete. *Társadalomtudomány*, 1: 113–124.
- Ungváry K. (2001): Értelmiség és antiszemita közbeszéd. *Beszélő*, 6(6): 74-92.
- Zali B. (1945): c.n. *Kis Újság*, 1945. április 25.